

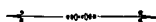
կուսի ձեռով. ունի չորս յուսամուտ իւրաքանչիւր կողմը մէկ մէկ հատ, և երկու զոներ արեւմտեան և հարաւային կողմերը: Եկեղեցւոյս ներսի կողմը խաչաձեւ է, առանձնակի բարձրացած չորս բարձրակ սիւններ կը վերցնեն տանիքը՝ որ սրբատաշ քարերով սալած է: Գեռ եւս անխախտ մնացած են բեմն, սեղանը, վեճ քարն և երկու կողմնակի խորաններն: Եկեղեցւոյս արեւմտեան զոնէն կը մտցուէր երբեմն գեղեցկաշէն ժամատուներ, որ այժմ աւերակ է. նոյն դրան վրայ կիրաւորուի մէջ կայ Տիրամօր քանդակապատկերը, Յիսուս գիրկը զահի վրայ նստած, ամբողջ նրբադրուագ ողկուզներով և ծաղիկներով զարդարուած շրջանակի մէջ աճեցած: Երջանակէն դուրս քանդակուած է ՉՀԱ (= 1322) Թուականին շինողի արձանագրութիւնը. ուրիշ արձանագրութիւն մի եւս կայ հարաւային դրան վրայ: Գաւթի մէջ կան բաւական թուով խաչքարեր և քանդակազարդ տապաններ՝ հանդերձ արձանագրութեամբք: Տապանաքարերու արձանագրութեանց նորագոյն թուականը կը հասնին մինչեւ մեր դարը:

Հին Արփայ գիւղը այժմ ամայի է, վասն զի ժամանակի բնթացից մէջ գետը մաշած ըլլալով, այն հողաբլուրն որոյ վրայ կը զբոսնէր գիւղն, բնակիչք զբնթէլ դար ու կէս առաջ, Արփայէն քիչ մը աւելի ցած գէպի արեւմուտք փոխադրուած և նոր գիւղ մը հիմնած են հնոյն անուամբ: Այժմեան Արփայ գիւղը ունի 60 տուն հայ բնակիչ, որոնք իրենց մեռեալները կը թաղեն հին Արփայի գերեզմանատան մէջ: Գիւղիս բնակիչները, տարին մէկ անգամ ուխտի կ'երթան հին Արփայի եկեղեցւոյն, ուր պատարագ եւս մատուցանել կու տան: — Արփայէն քիչ հեռու Գարա—տոշ (Սեւ ջուր) կոչուած աղբերակի մօտ, քարաբլրոյ մը ստորոտը կան երկու նահատակաց ուխտական գերեզմաններ: Վերոյիշեալ աւերակ կամրջի արեւմտակողմն ալ բլրակի վրայ՝ որոյ սահմանն կը կոչուի Վարդապետի հող, կայ սրմնայարկ խաչարձան մը ԶԻԲ (= 1303) Թուականի արձանագրութեամբ:

ԺԷ դարու սկիզբը Արփայի բնակչաց մէկ

մասը սերիշներու հետ գերի գնաց ի Պարսկաստան. որք միջէն Գրիգոր անուամբ մէկը, ըստ Առաքել պատմիչի (ԺԳ) «պարթեւահասակ և յաղթանկամ, և սրտին արի, բանիւք և խիօք հանճարեղ, և հաւատովն և սիրովն Քրիստոսի հաստատ և ջերմագոյն», կը բնակէր փարիոյ գաւառի Խոյիկան կոչուած գիւղը, և կը քաջաբերէր գերեկիցները հաստատուն կենայ իրենց հաւատոց մէջ. որ և ի վերջոյ պիտի կենալով բրիտանական հաւատոց վերայ, վկայօրէն կատարեցաւ 1621 թուին: Այս գիւղէն էր նաեւ Խաչիկ անունով մէկուն Ազիզ կոչուած զուտորը, որ սուտ ամբաստանութեամբ մը յուրացութիւն ստիպուելով, հաստատ կեցաւ հաւատոց մէջ, և Նախճաւանէն դուրս միրայէն պարանով կանխով վար ձգուեցաւ. բրիտանեայք վերցնելով պատուով թաղեցին, 1679 թուին: — ՍԻՆԱԿԱՆ, 181—184: Հնոքիսէն Վառօրեից, Թ. 266: Եւ այլն:

Հ. ՍՈՒԲԻԱՍ ԵՓՐԵՍԻԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԵՆ

(Շար. տես 307)

§ 7. Հին Հայերէն *ո-ի* համապատասխանող տառի հնչման մէջ, արդի գաւառաբարբառք կը միաբանին յայտ, որ հին *ո-ի*, ինչպէս նաեւ *ե-ի*, միաժանի բառերու սկիզբը բաղադրեալ ձայն մը կը համապատասխանէ, որուն առաջին բաղադրուցիչ մասն Վ (v) է. արեւելեան Հայերէնն այս պարագայի մէջ բնդհանրապէս հին *ո-ի* համապատասխան կը դնէ *ue* (ve), *une* (vue)¹. Իսկ արեւմտեանը *uo* (vo)²: Գէպ ի հինէ ելլելով, նոյն իսկ

1. Հմմտ. Tom. Dial. v. Ach. էջ 33:

2. Հմմտ. Mser. Dial. v. Mus, էջ 58: Լեւհայ գաւառաբարբառ բառերու սկիզբը *vo* հնչման հետ ունի նաեւ սկիւր *vo*. *vo*րք = զատկան *vo*ր, *vo*ւ = զատ. *vo*լ, *vo*ճ = զատ. *vo*ւն, *vo*ր = զատ. *vo*ր, *vo*ր = զատ. *vo*ւ. Han. WZKM. 1:

կրիկեան լեզուի մէջ, իրրեւ արեւմտեան հայերէն գաւառաբարբառ մը, հին *n*-ի համար կրնանք ոօ (*vo*) ձայնը նշանակել ի սկզբն միավանկ բառերու :

Բայց աստի կրիկեան *n*-ն մեր սովորական *o*-ի ձայնը չունի, այլ ըստ անհամմ, մասնաւոր հին ատենները, կը զնէ միջին ձայն մը *o* և *n*-ի մէջտեղ, իրրեւ բաց *o*, ինչպէս հետեւեալ տառադարձութիւնք կը ցուցնեն. Rupinns = Բոթրէն, Curchus, Culchus, Courc (փոխանակ Coricus, Colco, Corc) = Կոթիկոս¹, պոդլէր = *afr.* bouteiller, bouteiller: Ասոր համաձայն է և այն, որ հին գաղղ. հազագային ձեւն — *on* (զօրաւոր *u*-ի ձայնով) երբեմն — *an*, երբեմն — *an* կը դարձուի. օրինակի համար. ջարդոն կամ ջարդոն = *afr.* caperon, ջարդն = *afr.* chalonge, պարոն = *afr.* baron և գոնը = *afr.* compte և այլն: Ըստ այսմ, ուրիշ լեզուաց բաց *o*-ն, ի կրիկեանն տառադարձութեանց մէջ՝ ո՛չ յորով, այլ ընդհանրապէս առ = *o* (որովք բաց *o* ձայնի կը ներկայացնեն) նշանով կը ներկայանա՞ր օր. լեզատառն = յն. λεγατόν, սիւսո = յն. σύνορος, ձառփրկ = *afr.* Geofreg, ապրեք = *afr.* otrieb, ընփրիթ = *afr.*

empercor, Մոնթֆորտ = *afr.* Montfort, յիմ = *afr.* Josselin, և այլն :

ԴՊՑՈՂ. — Նոր հայերէնի կանոնն, որ շեւտեալ վանկի մէջ (վերջն վանկ) *aa.* *n* արեւմտեան հայերէնի մէջ *uo* 2, և արեւելեանին մէջ *uo* 3 կ'ըլլայ⁴, կ'երեւի թէ կրիկեան լեզուին համար նշանակութիւն մ'ունեցած չէ. իսկ թէ իրօք հին ատեն այս ձայնափոխութեան կարգաւորութիւն մ'եղած է թէ ոչ, ապագայ քննութեամբ պիտի լուսաբանուի :

§ 8. Ա. — Կրիկեան այ բառից վերջին վանկի մէջ (Հաւասար է) = *a.* այ արդի դաւառաբարբառներու մէջ ալ նոյն ձայնն ունի նման օրինակ պարագայի մէջ. (*Aid.* II. էջ 370): Այսպէս ունինք կրիկեան կրկին տե. սակ գրութիւնքն, ապա և ապա, նա և նայ, ինա և ինայ, և այլն: Օտար լեզուաց վերջավանկի *a* ձայնին կը համապատասխանէ ի կրիկեանն այ. օրինակի համար. ձառայ = արար. jarra. խայայայ = արար. yalaba. մինայ = արար. mina և այլն: Որովհետեւ բառավերջի *y* տառն հոս մեռեալ, անձայն նշան մ'է, և իրրեւ աւելորդ ծանրաբեռնութիւն մը միջին հայերէնի արձանագրութեանց մէջ յաճախ գտնել կ'ըլլուի: Այսպէս կը գրու-

1. Ըստ Sisv. էջ 333:
2. Այսպէս օրինակի համար ի Ms. (Mser. էջ 58) *hvoy* (հոյ) եղակի սեռ. *hoyi*, *euon* (ժոյ) եղ. սեռ. *euon*, *guort* (գորտ) եղ. սեռ. *gortan*. յոգնակի ուղղ. *gortier*:
3. Այսպէս Անիայ մէջ (Tom. էջ 52) *kuorj* (գործ) սեռ. *korji*, *vuesd* (սսս) սեռ. *vosdi*, *vuesd* (սսք) սեռ. *odki* և այլն:
4. Ինչհայտ քառաբարբառի մէջ նշնակէս կ'երեւի հին հայերէն *n*-ի այս բաժանումը, որ ի Han. WZKM. 1 էջ 288, ըստ բառականի շեւտառած չէ: Եւ հերշ հին *n*-ի կը համապատասխանէ հոս՝ ի սկզբն միավանկներու. ինչպէս նաեւ շեւտեալ վանկի մէջ, ձայնն Վ իրրակարացումն *vo* ձայնի. ու վերջին վանկի մէջ ընդհանրապէս զուտ *o* ձայնը: Օրինակի համար *ved* (սսն) իսկ սեռ. *odie*, յոգն. ուղղ. *odvæner*, *ver* (սս) իսկ սեռ. *orun*. զործ. *orov*, *ver* (սս). *voyæ* (ոշլ). զարձեալ *ovæ* (սս), *kvey* (սոյ) յոգն. *koyor*, *gvæ* (կոյ). Նշնակէս կ'ըլլան *fod* (հոտ), *fört* (հոթ), *tfor* (հոս), *hvæd* (հնազոյն *huod*) *hæri* (հնազոյն *huoti*)

ձեւերէն, ձեւեր՝ որ յառաջ կու գան՝ հազադային հնչման վերջին բաղաձայնէն առաջնայն վրայ անցնելով, իսկ *thvæ* (հնազոյն *thvæ*) յառաջ կու գայ՝ երկու տարերաց առջեւէն ալ հազագային հնչման վերջաւորով: Վերջին ձեւերու մէջ *hv* կը փոխուի ի խոր հայերէնի նման կանոնով մը. որուն համեմատ՝ օրինակի համար Անիայ մէջ (Tom. էջ 56) ուղղ. *mayh* (մաի) սեռ. *mayh* *mayfan* փոխ. *mayhvan* (= զասակն մաննառն *mahvan* սեռ. *մահ*, մարն բառի), յառաջ եկած է: — Ասոնց քով՝ լրագոյն ձեւն *vo* պահուած է միայն *ovp* (ոթ) *vov* (սի) բառերու մէջ: Սակայն Վ շեւտեալ վանկերու մէջ՝ յառաջ միայն զուտ *o* կը գրուի. *ov*, *ovæ* (սոյ), *ciavæ* (հիւսար), *pas* (փոս), *ov* (սոյ), *ovæ* (սոյ), *mem* (մոմ), *ardæ* (արդ), *okæd* (գորտ) և այլն: Մասամբ իւրեք անփոփոխ պահուած է նաեւ *o* ձայնը, ինչպէս *ov* (սոյ), *ovæ* (սոյ), *arox* (արոյ), *takbæv* (թագար), *bægvæv* (հարկեար) և այլն, բառերու մէջ, այնպէս որ սոյն քառաբարբառի մէջ՝ ամփոփման օրէնքը կ'ալայլուի:

նենք ի Sir. էջ 72, յամին 1286ի արձա-
նագրութեան մը մէջ՝ գրութիւնքն, իստա,
Յոննա, ապառնիկա, ընծա, ջանա փոխա-
նակ դասական ծառայ, ջանայ, և այլն, ձե-
ւերու. դարձեալ ի Sir. էջ 82, 1036ի ար-
ձանագրութեան մէջ, Սիւպատա, Գագիա,
Վանքրմա, Վատարա դասական Սիւպատայ,
և այլն, ձեւերու տեղ:

ԴՏՈՂ. — Հայ, քայ միաժանկ բառերու մէջ,
ինչպէս նաեւ այ, վայ միջարկութեանց մէջ,
այսպէս նաեւ արդի գաւառաբարբառներու մէջ
բնականապէս այ = ay հնչուի կայ:

Թ. — Բառերու մէջ՝ ձայնաւորներու առ-
ջեւ՝ ըստ արդի արտաբերութեան այ = ay
կը հնչուի. բաց աստի, արդի գաւառաբար-
բառներու մէջ եւս այ ձայնաւորներու առջեւ
հին ay ձայնը պահած է՝ (Հմմտ. Han.
WZKM. 2 էջ 301) — միջին Հայերէնի մէջ
այ նոյնն եղած պիտի ըլլայ:

Ժ. — Կիրիկեան այ բաղաձայններու առջեւ
օտար լեզուաց ai ձեւին կը համապատաս-
խանէ հետեւեալ բառերու մէջ. պայշ = afr.
bail. պայռոքիւն = afr. baillage. բայք =
afr. plait, բայքել = afr. plaidier միջին
լատիներէն — plaitare, վիգայք = բոսնիե-
րէն vikair, սայգեմ = afr. saisir, սայգի =
afr. saisie, մայստա, մայստր = byz. μαίστρος
(μαίστωρ), ֆայքի = afr. faillir.

Ասոր հակառակ քանի մը տեղ օտար լե-
զուաց a-ին համաձայն կը գրուի այ, ինչ-
պէս, կոռմայ նաեւ կոռմայ = արաբ. gumas.
բայթ և բաթ = up. baz. (haj). քայթուն և
ռընթեր քաթուն-ի. տիշանկպայշի = turk-
pers. divanbasy. ախայիթ = արաբ. aqagir:
Հոս գտնուած կրկնակ ձեւերն կը նշանակեն,
որ այ միաբարբառ հնչուած պիտի ըլլայ¹.
Միաբարբառ է դարձեալ հետեւեալ տեղեր.
աստղաժայպակ (փոխ. աստղաժայպակ). L.
158, ըլտայքեռն (= ըլտաքեռն) L. 157-6-8.

ձեռնայքեղ (= ձեռնադեղ) L. 158. Արըն-
թեր արոյննի (յոգնակի) Mem. Smp. արոյն
և արուն Mx. Her. ձեւերու, կը կարգանք
այրոյն JAss. Ant. որ յայտնի է թէ կը
կարգացուի aruin. Հանդէպ համանք-ի JAss.
Ant. կայ նաեւ համայնք կիրիկեան պսակման
կարգի մէջ Sis. էջ 475. վերջին անտարա-
կոյս համանք կը հնչուէր. կայ աժեմ և այժեմ,
աժեհամ և այժեհամ. Այս ամէն դէպքերու
մէջ այ-ի ձայնական զօրութիւնն է a: Եւ
աստի կ'ինթայգրենք որ հին այ՝ կիրիկեան
ժողովրդական բարբառոյն մէջ իբր միաբար-
բառ a հնչուած պիտի ըլլայ: Այս ենթա-
դրութիւնն պիտի հաստատուի հետեւեալ ի-
րական դէպքերով. տարնթեր այն, սեռ. այնոր
ձեւին կը գտնենք արդէն անոր 37-17. այրնի
և արնի առ Mx. Her. այնի Agh. Ant. և
անի ի Dipl. Lev. V. այս վերջին գիւա-
նական՝ գրութեան մէջ կան ձեւերն անի
(= այնի) 188-10. 18. արած (= այրած)
188-22. 33. 36. արել (= այրել) 189-5.
նոյն արձանագրութեան մէջ L. 187-13 ձեւն
պաժան փոխանակ դասական պայժան-ի. Թէ՛
բաց այլոց դասական լեզուի այն դերանունն
ան եղած էր, կը ցուցնէ ձեւն հանգաք, ինչ-
պէս նաեւ անլաք (= այնլաք) էջ 55. 6.
Լեւոնի վրայ լինուած ժողովրդական երգին
մէջ (Dul. էջ 539. 540) կը գտնուի արդէն
կոռ լաթ՝ հին քայք-ի տեղ. ալ՝ փոխանակ հին
այք-ի. ցուցական դերանունն ան փոխանակ
հին այն-ի. մանաւանդ ԺԳ և ԺԴ. դարերու
մեծաւ մասամբ սամկորէն գրութիւնքն, այ
երկարբարառի միաբարբառ վերածուելուն շատ
զօրաւոր հեղքեր կը ցուցնեն ի գրութեան.
օրովհետեւ գրեթէ միշտ հին այնի-ի տեղ՝
յետին գրութիւնք անի և հին հայնք-ի տեղ
հանց, և այլն, կը գնեն: Ուր որ ընդհակա-
ռակն այս ժամանակի միջին Հայերէն քեր-
թութեանց մէջ հին գրութիւնն այ-ով դեռ

1. Այս տառադարձութեան նմանութիւն մը
կը ցուցնէ մեզ արդէն, օտար լեզուաց երկար
օ-ի (յն. օ) հին Հայերէնի մէջ ռ-ով գրուելին,
(օր. Յովսէփ, Յովնաննէս, Եմովք, Մովսէս՝
փոխանակ յն. Իօսօփ, Իօսաննէս, Եյօօ, Մօսյոս):
Ասոր համեմատ մեր դէպքին մէջ ալ, յօտա-
բաց փոխառեալ բառերու երկար a զիրմ՝ ա-ի

տառերով կը ներկայանայ. և ինչպէս հոն՝ ով
(յն. օ) օ-ի. Լայնն ունի, հոս ալ այ (արաբ.
պրակ. օ) երկար a ձայնը կը ներկայացնէ.
ուստի՝ երկու դէպքերու մէջ ալ՝ տառերն զ
և յ միայն ձայնի երկարութեամբ կը ցուցնեն: Հա-
մեմատ է ասոր արաբ. ٤, որ բառերու վեր-
ջը հաւասար է a-ի:

կը տիրէ, հոն յայտնապէս կը հնչուի — Զ, ինչպէս որ յանգն կը ցուցնէ՝ Այս ամենէն կը հետեւի, որ հին հայերէն այ, ԺԳ. և ԺԴ, դարերու կիլիկիոյ ժողովրդական կենդանի լեզուին մէջ, թէպէտ և դեռ ոչ այնպէս ընդհանուր, ինչպէս արդի արեւմտեան հայերէն՝ գաւառաբարբառի մէջ, այսու հանդերձ արդէն մեծաւ մասամբ զուտ Զ եղած է, ի դրութեան սակայն հին երկրաբարբառական ձեւն դեռ ընդունելի մնացած է, և հետեւեալ տառադարձութիւնք կը ցուցնեն, որ գրական լեզուին մէջ հին երկրաբարբառական հնչումն, իբր ուսումնական և աւանդական՝ դեռ գործածական էր. այսպէս պայլ = bail. ֆայլեմ = faillem և այլն: Սակայն կարելի է որ կիլիկեան լեզուի ժամանակէն առաջ՝ երկրաբարբառական (այ = ay) հնչումն գործածական եղած չըլլայ:

Շարայարեյի

1. Այսպէս՝ օրինակի համար, Կոստանեանցի հրատարակած (Թիֆլիզ 1892) միջին հայերէն երգերու մէջ՝ յանդ կը կազմեն վախճանար և վայր I, 11. ունայն և անարժան I, 56. ունայն և կատարման I, 56. խաղայր և դիւանար I, 42. գայր և տըտար I, 45. կենայր և խապար I, 45. կոռ գայր, կոռ տայր և ձարտար I, 45. շատանայր և դրժար I, 44. երբայր և քարար I, 44. ամենայն և տան I, 55. միայն և լման II, 6. և այլն:

2. Ինչպէս՝ Լեհհայր, տանկահայ և այլն, գաւառաբարբառներու մէջ: Ընդհակառակն արեւելեան հայերէնի մէջ՝ ընդհանրապէս հին այ (ai) միաբարբառ օ կ'ըլլայ (հմտ. Palas. էջ 9):

ԲԻՒՐԱԿՆ. — Կը իրաւ տարակէ բանասիրական, տեղագրական, ազգագրական յօդուածներ: Խմբ. Ս. Դաշքեան: — Գինն է 15 ֆռ.:

Հասցէ Direction du «Puragh» Bahtché kapou kazasker han N. 16 CONSTANTINOPLE.

ՈՒՍՈՒՄԸ ԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՐԱՌՈՒՆԻ ՏՐԻԽՍԱՐԻ

(ՎԻՊԱԳԻՐ)

Չ է եղած զար մը բոլոր մարդկութեան պատմութեան մէջ, այսքան զօրաւոր կերպով կոտուղ մարդկային ընկերական կարգ ու սարգին դէմ՝ որչափ անցեալ ժամբարբառէր: Բու

Սրբունի Տիւար:

լոր մարդկութիւնը կարծես իր վիճակէն կը զժողովի և զոհոնակութիւնը խոյս տուած է մարդոց մէջէն:

Դարուն եզրակացութիւնը եղած է կարծես՝ դարուս սկիզբն Եւրոպան խռովող հասարակութեան նուիրական սկզբունքներն երկու խոշոր և հակաբնական ծայրայեղութիւններն, որոնք մարդկային ընկերական կազմակերպութեան հիմքեր կործանելէ զատ՝ անոր շէքը կործանել, և ընտանիքը, անհատականութիւնը — որ ամենէն աւելին է — աշխատութիւնը սպաննել կը ջնանան: Այս երկու ծայրայեղութիւններն են, ընկերվարոսթիսը՝ (socialisme), որ բնութենէն իսկ մարդուն չշնորհուած հասարակութիւնը՝ մարդուն տալու անօրինակ և անտեղի նպատակաւ, աշխատութիւնը սպաննել կը ձգտի, մարդոց